

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.03 „Корекційна педагогіка” / Л.А. Нафікова. – К.: Інститут спеціальної педагогіки АПН України, 2009. – 18 с.
6. Тарасюк С.О. Формування соціально-комунікативної активності дітей з затримкою психічного розвитку в процесі корекційного навчання час: дис. ... кандидата псих. наук: 19.00.08 / С.О. Тарасюк. – К.: Інститут спеціальної педагогіки АПН України, 1999. – 172 с.
7. Щукина Г.И. Активность ребенка и его развитие / Г.И. Щукина // Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе: учеб. пособие для пед. ин-тов. – М.: Просвещение, 1979. – С. 25-30.

The article deals with peculiarities of social activity for children with visual impairments. Presented the author's model of social activity for children of primary school age with a visual impairment means of musical art.

Keywords: art of music, social activism, children with visual impairments.

Отримано 2.10.2011

УДК 376 – 056.36:159.222 – 053.4

І.М. Омельченко

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗПР СВІДОМІСТІ Й САМОСВІДОМІСТІ

У статті автор визначає сутнісний зміст свідомості та самосвідомості як когнітивно-комунікативних процесів, які доцільно формувати у дітей дошкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Ключові слова: свідомість, самосвідомість, комунікативна свідомість, мовна свідомість, мовленнєва діяльність, комунікативна діяльність, дошкільники із затримкою психічного розвитку.

В статье автор определяет сущностный состав сознания и самосознания как когнитивно-коммуникативных процессов, которые необходимо формировать у детей дошкольного возраста с задержкой психического развития.

Ключевые слова: сознание, самосознание, коммуникативная

сознание, языковое сознание, речевая деятельность, коммуникативная деятельность, дошкольники с задержкой психического развития.

Однією з актуальних проблем підготовки дітей із затримкою психічного розвитку (далі ЗПР) до навчання у школі на сьогодні є формування у них базових систем, компонентів і операцій, що лежать в основі навчальної діяльності. Для цих дітей характерне зниження пізнавальної активності і, як наслідок, загальної обізнаності про явища навколишнього світу. Дослідники вказують на відставання в сенсорному і просторовому розвитку (Ю.Г. Дем'янов, З.М. Дунаєва), мовленнєвому (Н.Ю. Борякова, О.В. Мальцева, Т.Ф. Марчук, Р.І. Лалаєва) та інтелектуальному (Г.І. Жаренкова, З.І. Колмикова, В.І. Лубовський, Т.В. Сак, У.В. Ульяновка, С.Г. Шевченко). Часто недоліки пізнавальної активності супроводжується дефіцитом уваги, руховою недостатністю (О.М. Мастюкова, В.В. Ковальов), ослабленням усіх видів пам'яті (Т.В. Єгорова, В.Л. Подобєд). Ігрова і продуктивна діяльність таких дітей значно відстає за своїми якісними показниками від однолітків, які нормально розвиваються (Е.С. Слеповіч, В.В. Кісова). Науковці (Т.А. Власова, Т.Ф. Марчук, І.А. Смирнова, У.В. Ульяновка, С.Г. Шевченко та ін.) відзначають, що до моменту вступу до школи діти із затримкою психічного розвитку характеризуються недостатнім мовленнєвим досвідом, недостатньою підготовленістю до мовленнєвих спостережень, порівнянь і узагальнень (Ю.Г. Дем'янов, В.А. Ковшиков та ін.).

У цьому зв'язку, метою нашої статті є визначення ролі свідомості та самосвідомості як когнітивно-комунікативних процесів в структурі формування комунікативної діяльності дітей дошкільного віку із ЗПР. Відповідно, мета нашого дослідження відображена у наступних завданнях: проаналізувати компоненти свідомості та самосвідомості як когнітивно-комунікативні процеси; визначити передумови формування свідомості та самосвідомості як когнітивно-комунікативних процесів у дошкільників із ЗПР.

За системним підходом, психіка є багаторівневою ієрархічно побудованою системою, що включає низку підсистем, які володіють різними функціональними якостями (Б.Ф. Ломов, 1984). Можна виділити три основні, нерозривно пов'язані між собою підсистеми, що мають відповідні функції: когнітивну, в якій реалізується функція пізнання; регулятивну, яка забезпечує регуляцію діяльності та поведінки; комунікативну, яка формується і реалізується в процесі спілкування індивіда з іншими людьми. Ці три основні функції психіки (когнітивна, регулятивна та комунікативна) виявляють свою дію на всіх ступенях психічного розвитку та набувають якісних особливостей із виникненням й розвитком індивідуальної свідомості, і особливо самосвідомості (К.А. Абульханова-Славська, О.О. Бодальов,

Б.Ф. Ломов, В.М. Носуленко та ін.). Когнітивна функція на рівні індивідуальної свідомості виступає як пізнання, тобто як активне цілеспрямоване набуття знань. Основна характеристика регулятивної функції на рівні свідомості – її довільність. Поведінка індивіда реалізується як вияв його волі. Комунікативна функція психіки отримує на рівні свідомості свій найповніший розвиток. Ця функція свідомості формується й розвивається в процесі спілкування між людьми. У спілкуванні формується ідеальний план діяльності та поведінки. Спілкування є найважливішою умовою розвитку самосвідомості, яка проходить ті ж стадії, що й пізнання людиною об'єктивного світу: від елементарних самовідчуттів до самосприймання, самоуявлень і понять про себе (І.І. Чеснокова, 1977).

Самосвідомість у відповідності з системним підходом, має рівневу ієрархічну будову з відповідними кожному рівню функціями. Ці рівні можна назвати її компонентами – складовими цілісного процесу самосвідомості. До складових самосвідомості зазвичай відносять самопізнання, емоційно-оцінне ставлення до себе і саморегуляцію, що виникає на певному рівні розвитку двох перших компонентів. Ядром процесу особистісної саморегуляції є самооцінка, яка розвивається на основі емоційно-оцінного компоненту самосвідомості та самопізнання як базису розвитку всієї системи самосвідомості. Емоційно-оцінне ставлення до себе й саморегуляція мають прямий зв'язок із комунікативною функцією психіки в цілому, індивідуальною свідомістю і самосвідомістю зокрема. Таким чином, свідомість і самосвідомість, можна розглядати як когнітивно-комунікативні процеси.

Проблемі дослідження способів і засобів розвитку свідомості (В.П. Зінченко, О.В. Іванов, Б.В. Ломов, О.М. Леонт'єв, В.М. Мясичев, К.К. Платонов, С.Л. Рубінштейн, А.Г. Спіркін, З. Фрейд, О.В. Шорохова, К.Г. Юнг та ін.) та самосвідомості (Л.С. Виготський, І.С. Кон, О.М. Леонт'єв, М.І. Лісіна, В.Г. Маралов, А. Маслоу, А. Менегетті, С.В. Мінюрова, В.С. Мухіна, Ю.М. Орлов, А.В. Петровський, В.В. Столін, І.І. Чеснокова та ін.) у психології присвячено низку досліджень. Проте аналіз наукової літератури показав недостатню розробленість окресленої нами проблеми на етапі раннього та дошкільного дитинства. Проблема способів і засобів розвитку самосвідомості й самопізнання як когнітивно-комунікативних процесів у дітей із ЗПР на ранніх етапах онтогенезу надзвичайно важлива, оскільки саме в цей період закладаються і формуються глибинні структури, які здійснюють регуляцію всіх інших складніших психологічних новоутворень, від яких багато в чому залежить подальший психічний розвиток дитини, можливості її особистісного, соціального самовизначення й самореалізації.

Свідомість за А.Г. Спіркіним визначається як здатність ідеального (психічного) відображення дійсності, перетворення об'єктивного змісту

предмету на суб'єктивний зміст душевного життя людини, а також специфічні соціально-психологічні механізми та форми такого віддзеркалення на різних його рівнях. Саме на суб'єктивному рівні свідомості здійснюється відтворення об'єктивної реальності та підготовка до перетворюючої практичної діяльності, її планування, акт вибору та цілепокладання.

Під свідомістю розуміється не просто психічне відображення, а його вища форма, яка суспільно розвинена людиною і є такою функцією людського мозку, суть якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому та активному віддзеркаленні та конструктивно-творчій переробці зовнішнього світу. Таким чином, свідомість – не просто образ, а ідеальна (психічна) форма діяльності, зорієнтована на відображення й перетворення дійсності. З відзначених А.Г. Спіркиним характерних ознак свідомості витікає наступне її визначення: „Свідомість – це вища, властива тільки людині й пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в узагальненому, оціночному та цілеспрямованому віддзеркаленні та конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в попередній уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини” [2, с. 83].

Структура свідомості добре представлена А.В. Івановим у вигляді кола, що поділене на чотири сектори (при цьому підкреслюється, що такий поділ є значною мірою умовним). Перший сектор є сферою тілесно-перцептивних здібностей та отриманого на їх основі знання. До цих здібностей відносяться відчуття, сприймання й конкретні уявлення, за допомогою яких особа отримує первинну інформацію про зовнішній світ, про своє тіло і про взаємодію з іншими людьми. З другим сектором співвідносяться логіко-понятійні компоненти свідомості. За допомогою мислення людина виходить за межі безпосереднього сприймання, це сфера загальних понять, аналітико-синтетичних розумових операцій та жорстких логічних доказів. Головною метою і регулятором логіко-понятійної сфери свідомості є істина. Дані сектори утворюють зовнішньо-пізнавальну (або наочну) складову свідомості, де суб'єктивно-особистісні та ціннісно-сміслові компоненти психічного світу знаходяться в прихованому, латентному стані. Вони утворюють „ліву половинку” нашої свідомості.

„Права половинка” теж складається з двох секторів. Сектор третій А.В. Іванов пов'язує з емоційним компонентом свідомості. Він позбавлений безпосереднього зв'язку із зовнішнім наочним світом. Це швидше сфера особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів з приводу пережитих ситуацій та подій. Сюди відносяться: 1) інстинктивно-афективні стани (невизначені переживання, передчуття, смутні передбачення, галюцинації, стреси); 2) емоції (гнів, страх, захоплення та ін.); 3) почуття, що відрізняються більшою виразністю,

усвідомленістю й наявністю образно-візуальної складової (насолада, огида, любов, ненависть, симпатія, антипатія). І нарешті, четвертий сектор співвідноситься із ціннісно-мотиваційним (або ціннісно-смысловим) компонентом єдиного „поля” нашої свідомості. В ньому вкорінені вищі мотиви діяльності та духовні ідеали особистості, а також здібності до формування і творчого розуміння у вигляді фантазії, продуктивної уяви, інтуїції різних видів. Метою й регулятором буття цієї сфери свідомості виступають краса, правда і справедливість, тобто не істина як форма узгодження думки з наочною дійсністю, а цінності як форми узгодження наочної дійсності з духовними цілями і сенсами. Отже, третій та четвертий сектори утворюють ціннісно-емоційну (гуманітарну в найширшому сенсі) складову нашої свідомості, де в якості предмета пізнання виступають власне „Я” та інші „Я”, а також продукти їх творчої самореалізації у вигляді гуманітарно-символічних утворень (художніх і філософсько-релігійних текстів, творів музики, живопису, архітектури). При цьому зовнішньо-пізнавальна складова свідомості виявляється зредукованою і підпорядкованою його „правій половинці” [1].

Соціальність людини сприяє виникненню у неї психічного світу самосвідомості. Людина усвідомлює себе не тільки за допомогою інших людей, але й через усвідомлення власної матеріальної діяльності. За допомогою самосвідомості людина виділяє себе з навколишнього світу та прагне визначити своє ставлення до нього. Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість підтримує діяльність самої свідомості та якісно її змінює. В процесі становлення самосвідомості людина стає особистістю, яка починає усвідомлювати себе в якості суб'єкта практичної й духовної діяльності.

Самосвідомість – це завжди самооцінка і самоконтроль, тобто порівняння себе з ідеалом „Я” і винесення самооцінки та отримання відчуття задоволення або ж незадоволення самим собою.

Індивідуальна свідомість формується у міру оволодіння способами використання мови, знаків і символів у взаємодії, через заміщення зовнішніх наочно-практичних дій мовними діями, і подальшою інтеріоризацією їх наочно-семантичного змісту, який починає актуалізуватися в образі світу в формі уявлень і понять. Оволодіння суб'єктом способами використання знаково-символічних засобів припускає здатність: а) позначати та заміщувати об'єктивно існуючі предмети і явища; б) актуалізувати фіксовані на різних фізіологічних функціях організму способи орієнтування і можливої організації дій, які суб'єктивно переживаються як уявлення, узагальнення, поняття (актуалізувати вербально фіксовані значення).

Слова (знаки) заміщують наочні характеристики явищ і подій, фіксуючи їх об'єктивне значення, і дозволяють довільно організувати виконання дій над вербалізованими значеннями у внутрішньому,

розумовому плані. Знак нагадує людині про необхідність виконати певну систему операцій, в яких можуть у певному поєднанні брати участь різні психічні функції. У такому теоретичному контексті свідомість – це процес побудови та трансляції семантичного змісту на основі організації розумових операцій та дій за допомогою знаково-символічних засобів, це процес переходу від смислу до семантичного змісту, до значень, слів і можливих наочних дій, а також від дій і слів до знань, семантичного змісту та смислу [1, 2].

Для сучасної психолінгвістики, а також комунікативної і когнітивної лінгвістики та спеціальної психології є актуальним виділення і дослідження такої категорії як **комунікативна свідомість** (термін Й.О. Стерніна) [3].

Поняттям свідомості оперують практично всі гуманітарні та частина природничих наук, хоча це поняття відноситься до найбільш суперечливих дефініцій сучасної науки. При цьому в науці поки немає чіткого розмежування термінів мислення й свідомість. Свідомість – це властивість мозку, мислення – це діяльність мозку, наділеного свідомістю (тобто розумова діяльність) [3].

На його думку свідомість „взагалі” пропонується називати когнітивною, підкреслюючи її провідну пізнавальну складову. Вона формується в результаті пізнання суб'єктом навколишньої дійсності, а зміст свідомості є знаннями про світ, отриманими в результаті пізнавальної діяльності суб'єкта.

Однак, мовленнєва діяльність людини є компонентом ширшого поняття – комунікативної діяльності людини. У цьому зв'язку, виникає проблема розмежування мовної й комунікативної свідомості [3].

Комунікативна свідомість – це сукупність комунікативних знань і комунікативних механізмів, які забезпечують весь комплекс комунікативної діяльності людини. Це комунікативні установки свідомості, сукупність ментальних комунікативних категорій, а також набір прийнятих в суспільстві норм і правил комунікації. Комунікативній свідомості належить інформація про те, як потрібно вітатися – з якою особою, з якою інтонацією, на якій дистанції, коли й кого. Кого можна не вітати, кого необхідно вітати ввічливо, в яких ситуаціях обов'язково вітатися, в яких – ні, чи потрібно повторно вітатися.

Мовна свідомість містить інформацію про формули вітання (тобто про наявні мовні одиниці для позначення деякого концепту): здрастуйте, добрий день, добрий ранок, привіт та ін., а також про їх диференційовані значення – вітання вранці, увечері та ін.

В останні роки в руслі вікової лінгвістики з'явилась низка досліджень про комунікативну свідомість і поведінку (О.Б. Чернишова, Н.О. Лемяскіна, О.І. Грищук, Т.І. Полюкова). У галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки різнобічно представлена проблема психолого-педагогічних особливостей мовленнєвої й комунікативної діяльності у дошкільників із

ЗПР (Д.І. Бойков, Д.В. Буфетов, Л.Б. Баряєва, Г.Г. Голубєва, О.Е. Дмитрієва, О.О. Захарова, Г.Г. Локтєва, Р.Д. Трігер, О.П. Фуреєва).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень (Т.П. Дуванова, Е.С. Слеповіч, Р.І. Лалаєва, С.Г. Шевченко та ін.) дозволив нам виділити передумови формування свідомості та самосвідомості як когнітивно-комунікативних процесів у дітей дошкільного віку із ЗПР, які мають недорозвинення мовлення: бідність словникового запасу (особливо активного), звуження понять, їх розпливчатість, іноді помилковість; істотні труднощі в оволодінні граматичною будовою мови; своєрідність формування словотворчої системи мови; порушення формування монологічного мовлення; несформованість вікових форм спілкування означеної категорії дітей (недостатність володіння позаситуативними формами спілкування, що виражається в нестійкості мотивів спілкування з дорослими, в зниженні потреби у спілкуванні, недостатній сформованості мовленнєвого спілкування й в особливостях поведінки (незацікавленості в контакт, невмінні орієнтуватися в ситуації спілкування, негативізм; недорозвиткові структурних компонентів спілкування; уповільненні темпів і якісній своєрідності емоційно-особистісного розвитку; недостатній сформованості основних інтелектуальних операцій: аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, абстрагування; тяжінні до стереотипних, раніше засвоєних дій та операцій, до механічного неосмисленого стилю праці; відсутності позитивного емоційного ставлення до розумової діяльності (завдання, процесу, результату); зниженні всіх видів пам'яті, уваги, розумової працездатності; неповноцінності форм зорового, слухового, тактильного сприймання тощо.

Список використаних джерел

1. Иванов А.В. Сознание и мышление / А.В. Иванов. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 130 с.
2. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972 – 304 с.
3. Стернин И.А. О понятии коммуникативного сознания // Культура общения и ее формирование. – Воронеж. – 2001. – Вып. 8. – С. 55-59.

In article the author defines intrinsic structure of consciousness and consciousness as cognitively-communicative processes which are necessary for forming at children of preschool age with a delay of mental development.

Keywords: consciousness, consciousness, communicative consciousness, language consciousness, speech activity, communicative activity, preschool children with a delay of mental development.

Отримано 3.10.2011